

GAZİ TÜRKİYAT

B A H A R / 3 6

2 0 2 5

ISSN: 1307-914X

e-ISSN: 2979-9368

ÇEVİRİ MAKALE / Translated Article

Atıf / Citation

KORMIŞIN, İ. V. (2015). “Yenisey Yazıtları’nın Sorunları-1 (Yenisey Yazıtlarının Okunuşu, Yorumlanması ve Yazıldığı Dönemin Belirlenmesi Konusundaki Görüş Ayrılıkları Üzerine Notlar)” (çev. Janarbyek Asimkhan). *Gazi Türkiyat*, 36: 283-294.

Geliş / Submitted

21.11.2024

Kabul / Accepted

11.06.2025

DOI

10.34189/gtd.36.014

YENİSEY YAZITLARI’NIN SORUNLARI-1 (YENİSEY YAZITLARI’NIN OKUNUŞU, YORUMLANMASI VE YAZILDIĞI DÖNEMİN BELİRLENMESİ KONUSUNDAKİ GÖRÜŞ AYRILIKLARI ÜZERİNE NOTLAR)*

Енисейские Страдания-1 (Цикл заметок о разногласиях в чтении и интерпретации Енисейских рунических текстов, а также по времени их создания)

The Yenisei Sufferings-1 (A Cycle of Articles Dedicated to the Controversy on the Reading, Interpretation and Dating of the Yenisei Runic Texts)

İ.V. KORMUŞIN

(çev. Janarbyek ASIMKHAN **)

Öz

“Yenisey Yazıtları’nın Sorunları”, öncelikle Yenisey Yazıtları’nın bütün olarak veya belirli gruplar hâlinde herhangi bir tarihlendirmeye sahip olmaması ve tarihlendirme konusunda araştırmacılar arasındaki önemli anlaşmazlıklarla ilgilidir. Yenisey Yazıtları’nın çoğu günümüzde, W. Radloff dönemindeki öncü kabul edilen çalışmaların aksine, 9-10. yüzyılların ikinci yarısına ait olduğu kabul edilmektedir. Bu makalede, tarihsel kanıtlara dayanan ancak kesin kanıtlayıcı çözümler sunmayan yaklaşımlardan bağımsız olarak yazıtların dış özelliklerine, özellikle kullanılan yazı sisteminin paleografik özelliklerine dayanan bir yöntem önerilmektedir. Bu amaç doğrultusunda makalede, Hakasya’da bulunan E 28, E 29, E 30, E 37 numaralı bir grup yazıt örneğinden hareketle paleografik yaklaşımın teorik temelleri ve uygulamalı hesaplamaları ele alınmaktadır. Bu çalışmada, Sergey G. Klyastorniy’in Yenisey Yazıtları’nın 8. yüzyılın ortalarına ait olduğu hipotezi destekleyen kanıtlar sunulmaktadır. Aynı zamanda bahse konu anıtların bu kadar erken bir tarihe ait olduğunu kabul

* 2015, Тюркско-монгольский мир в прошлом и настоящем

** Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Nevşehir/TÜRKİYE. janarbyekasimkhan@nevsehir.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3769-7206

etmeyen araştırmacıların karşıt görüşlerine de yer verilmektedir. Özellikle de paleografik sıralamaya dayanan görüşlerimiz ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Köktürk harfli yazıtlar, tarihsiz yazıtların tarihlendirilmesi, paleografi.

Abstract

The «Yenisei sufferings» are associated primarily with the undated Yenisei runic monuments (as a whole and in specific groups) and the sharp disagreement generated by this fact among experts on the problems of dating. Most of the Yenisei inscriptions now, in contrast to the initial phase of their study in the days of W. Radloff, are recognized as related to the second half of the IX–X centuries. The paper proposes a method of relying on the external data of the inscriptions that are not related to historical reasoning that cannot provide decisive and demonstrative evidence, namely, on the paleographic characteristics of the writing. The article deals with the theoretical basis and practical calculations of the paleographic approach on the example of a group of monuments in Khakassia — E 28, E 29, E 30, E 37. It presents the arguments of S. G. Klyashtorny who proposed the hypothesis of the relatedness of this group of inscriptions to the middle of the VIII century, and the counter-arguments of those who do not agree with such an early dating of these monuments, including our paleographic arguments.

Keywords: Old Turkic Runic Inscriptions, dating of undated monuments, paleography.

Yenisey Yazıtları, 1895 yılında W. Radloff'un ünlü eseri "Drevnetyurkskiye Nadpisi Mongoliyi" (Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları) aracılığıyla bilim dünyasının dikkatine sunulmuştur. Bahse konu eserin, "Yenisey Havzası Yazıtları" başlıklı bölümünde, 40 yazıtın deşifresine ve çevirisine yer verilmiştir. Bu yazıtların ilk 24'ü Yukarı Yenisey'de, o dönemde Tang Hanedanı'na, daha sonra Moğol İmparatorluğu'na ait olan bugünkü Tuva bölgesinde yer almaktadır. Geriye kalan 16 yazıt ise Orta Yenisey'de, yani Minusinsk havzasındaki topraklarda, Rusya Federasyonu'na bağlı Krasnoyarsk bölgesinin güneyinde, bugünkü Hakasya'da bulunmaktadır. Ancak aralarında kesin bir biçimde tarihî ve kültürel benzerlikler bulunan Orta Yenisey'deki 25-40 numaralı yazıtlar, Yukarı Yenisey'deki 1-24 numaralı "Moğol" (Tuva) yazıtlarıyla aynı grup içerisinde değerlendirilmiştir (Radloff 1894–1895: 299–346).

Yenisey metinlerinin W. Radloff tarafından yapılmış ilk çevirileri, W. Radloff'un da birkaç kez değiştiği üzere kusurluydu. Bu nedenle başta V. Thomsen, O. Donner, W. Bang, P. M. Melioransky ve S. E. Malov gibi dönemin önde gelen Türkologları tarafından eleştiriler ve düzeltmeler yapıldı. Bu düzeltmelerin dikkate alınması ve yeni yazıtların keşfi, sentez yayınların ortaya çıkmasına neden oldu. 1936 - 1941 yılları arasında İstanbul'da H. N. Orkun'un "Eski Türk Yazıtları" adlı dört ciltlik eseri yayımlandı. Bu eserin üçüncü cildinde yazar, diğer bilim insanlarının yaptığı düzeltmeleri dikkate alarak kendi düzeltmeleriyle 43 yazıtın daha iyi çevirisini sunmuştur (1936 - 1941, III: 1-246). Yenisey Yazıtları'nın incelenmesinin ilk aşaması, S. E. Malov'un "Yeniseyskaya Pismennost' Tyurkov" adlı önemli eserinin yayınlanmasıyla sona erdi. Bu eserde 1-51 numaralı yazıtlara yer verilmiştir (1952). Bahsi geçen eser, yazarın ölümünden sonra yayımlanmış olup esere 52 ve 53 numaralı yazıtlar da eklenmiştir (Malov 1959: 70 - 72).

Bu aşamada Yenisey Yazıtları'nın tamamının tarihsiz oluşu açıkça ortaya çıkmıştır. (Bu durum, Köktürk Yazıtları'nda farklıdır. Köktürk Yazıtları, doğrudan metinlerdeki tarihlerle, Kül Tigin Anıtı 732 yılı, Bilge Kağan Anıtı 735 yılı olarak tarihlendirilmiştir. Tonyukuk ve kısmen diğer anıtlar ise Kül Tigin ve Bilge Kağan onuruna dikilen yazıtlarda örtüşen olaylara dayanarak tarihlendirilmiştir). Ayrıca Yenisey metinlerinde diğer kaynaklarda belirtilen herhangi bir tarihî olayla ilgili bir bilgi de bulunmamaktadır.

Yazıtların tarihsiz olması göz önünde bulundurulduğunda dil bilimi, tarihe paleografinin mütevazı olanaklarını sunar. Paleografi, belirli bir alfabedeki harflerin yapısal çizim özelliklerindeki değişimlerin zaman ve mekâna bağlı olarak sınıflandırılması üzerine kurulu yardımcı bir tarihî-dil bilimsel disiplindir. Belirli bir dönem ve/veya yere özgü yazım tarzına ait tipik çizim özellikleri, kronolojik işaretleri oluşturur ancak tarihsel sıralamasına göre çizim özelliklerini belirlemek için kesin ya da yaklaşık olarak tarihlendirilmiş yazıtları temsil eden referans noktalarına ihtiyaç duyulur. Bu referans noktalarıyla karşılaştırıldığında, tarihsiz yazıtların tahmini kronolojik değerlendirmesi elde edilir. Bununla birlikte Yenisey Yazıtları açısından bu referans noktalarını belirlemek oldukça zordur. Çünkü Yenisey Yazıtları'nın hiçbir, yazıldığı döneme dair herhangi bir tarihî veriye sahip değildir. Bu nedenle bilimsel bir çıkarımda bulunabilecek hiçbir seçenek söz konusu değildir.

Yenisey Yazıtları'nın tarihlendirilmesinde problem teşkil eden bir diğer özellik ise yazıtlarda kullanılan Türk runik harflerinin değişkenlik göstermesi ve tutarsız oluşudur. Yenisey Yazıtları'nda kullanılan harfler yazıtlar arasında hatta aynı yazıtta dahi biçimsel olarak uyumsuzluk göstermektedir. Bu da yazıtları, harflerin yazım tarzı açısından Çinli deneyimli taş ustaları tarafından titizlikle işlenmiş Köktürk Yazıtları'ndan belirgin bir şekilde ayırmaktadır. Üstelik Yenisey Yazıtları'nda kullanılan harflerin sayısı 50'den fazladır. Çünkü 38 harften oluşan Köktürk alfabesinde bulunmayan harfler de mevcuttur. Bu durum, bazı araştırmacılar tarafından nedeni belirtilmeksizin eski çağlara ait olmanın bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir.

Yukarıda belirtilen nedenlerden ötürü Köktürk ve Yenisey Yazıtları'ndaki aynı harflerin çizim özellikleri arasındaki farklılıklar değerlendirirken (Bu harflerin aynı olduğundan şüphe edilmemiştir), W. Radloff başta olmak üzere çok sayıda Türkolog, Yenisey Yazıtları'nın daha eski olduğu, yani bu yazıtlarda "henüz şekillenmemiş" biçimlerin korunduğu kanısına varmışlardır. Dolayısıyla Yenisey Yazıtları, paleografik açıdan Köktürk Yazıtları'ndan daha eski olarak tanımlanabilir. Ancak bu varsayımlar, çizim analizleri ya da kronolojik hesaplamalarla desteklenmemiştir. W. Radloff, Yenisey Yazıtları'nın yaşını VII. yüzyılın sonu ile VIII. yüzyılın başı olarak değerlendirirken (Radloff 1894-1895: 301), P. M. Melioransky VI-VII. yüzyıllar olarak belirtmiştir (1903: 36). S. E. Malov ise yazıtların yaşını daha ileri bir tarihe çekerek "Bu

mezar yazıtlarının dili, MS V. yüzyıla ait mezar şiirleridir!" ifadesini kullanmıştır (1952: 8).

Konuyla ilgili görüşlerin köklü değişimi, L. R. Kızlasov'un çalışmalarına dayanmaktadır (1960: 1965). Bununla birlikte adı geçen araştırmacının çalışmalarındaki bazı görüşlerin kabul edilmesi karşıt görüşlü araştırmacıların da belirttiği üzere [ör. Batmanov 1963], uygun değildir. Örnek olarak ilk görüş yazıtlardaki aynı biçimdeki damgalar, sadece ek çizgilerle farklılık gösteriyorsa ilk yazı şekline ait olup bu damgaların birbirleriyle karşılaştırılarak kronolojik bir sıralama oluşturulabileceğiyle ilişkilidir. İkinci görüş, arkeolojik malzemeden ek kronolojik veriler elde etme olasılığıyla ilişkilidir. Diğer bir görüş ise Yenisey Kırğızlarının, eski Hakaslar ile aynı olduğu yönündedir. Bu görüş, W. Radloff tarafından da öne sürülmüştür (Radloff 1894-1895: 301). Yine de Yenisey Yazıtları'nın Köktürk Yazıtları'na kıyasla daha genç olduğu düşüncesi yavaş yavaş kabul görmeye başlamıştır.

J. Clauson, 1972'de yayımlanan etimolojik sözlüğünde L. R. Kızlasov'un düzeltmelerini onaylayarak daha önce bilim adamlarınca VI. yüzyıla ait olduğu kabul edilen Tuva bölgesindeki yazıtların yaşını reddetmiş ve onları IX-X. yüzyıllar ile kısmen XI. yüzyıl olarak tarihlendirmiştir. Ayrıca J. Clauson, Tuva bölgesindeki yazıtlardan ayrı olarak Hakasya bölgesindeki yazıtları, dili bakımından Köktürk Yazıtları grubuna dâhil etmiş (Uygur Kağanlığı yazıtları grubuna ait olan Tuva bölgesindeki yazıtların aksine) ve bunları VIII. yüzyıl olarak tarihlendirmiştir. Clauson, Köktürk ve Yenisey yazıtlarının VIII. yüzyıl ortalarında Köktürk Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra, batıdan doğuya kaçan Türkler tarafından dikildiğini dile getirmiştir (1972: XIV).

L. R. Kızlasov, Yenisey Yazıtları'nın tarihlendirilmesinde paleografik verilere önem vermiştir. Ancak haklı olarak bu yazıtların paleografisinin *"kesin tarihlerin eksikliği nedeniyle yeterince geliştirilmediğini"* düşünmüştür (1960: 93). Eski Türk runik yazısının paleografisine yönelik ilk deneyim, genel olarak *"çizimlerin daha eski olma"* izlenimine dayalı değil, grafiklerin bileşen analizine dayalı olarak harflerin biçimindeki değişimlerin mantığını ve sırasını ortaya koymuştur. Söz konusu çalışma, L. R. Kızlasov'un makalesinden 15 yıl sonra tarafımızca yayımlanmıştır (Kormuşin 1975). 1974 yılında vefat eden J. Clauson, ne yazık ki bu makaleyi göremedi. Fakat bu durum, şahsen bu konu üzerine konuştuğum L. R. Kızlasov ve A. N. Kononov tarafından fark edildi. Yenisey Yazıtları'nın tarihlendirilmesindeki söz konusu gelişmeleri özetleyen A. N. Kononov, şu sonuca varmıştır: *"Yenisey havzasında bulunan mezar taşlarının sayıca çokluğu, Yenisey Yazıtları'nın IX-X. yüzyıl olarak tarihlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Tarihsel açıdan muhtemel olarak (büyük bir kısmının) IX. yüzyıla ait oldukları görülmektedir."* (Kononov 1980: 20).

Bu sonucun birkaç yıl öncesinde, yani 1976'da S. G. Klyashorniy, A. N. Kononov'un 70. doğum gününe ithafen yayımlanan armağan kitabında "Altın Göl Anıtları" başlıklı bir yazı yayımlamıştır. S. G. Klyashorniy, E 28 (Altın-Köl I) metninde, Songa ormanının Bars adlı bir anıt sahibinin memleketi olarak anılmasını, Köktürk Yazıtları'ndaki Bars Beg ile özdeşleştirmiştir. Bu benzerlikten yola çıkarak Altın-Köl yazıtını 710-711 yılı kış aylarında Doğu Köktürk Kağanlığı'nın Kırgızlarla Songa ormanında yaptığı savaşla ilişkilendirmiş ve VIII. yüzyılın başı olarak tarihlendirmiştir (1976: 265-266). Ancak bizim analizimize göre yalnız bu yazıtta değil diğer Yenisey Yazıtları'nda da geçen Bars adı şahıs adından ziyade bir boy adıdır. Yazıtlarda birkaç Bars ismi geçmektedir: E 14, Çaa-Hol II, Tuva — *Elçi-çor Küç Bars*; E 17, Çaa-Hol V, Tuva — *Tüz Bay Küç Bars Külig*; E 28, Altın-Köl I, Hakasya — *Bay Opa Bars*; E 98, Uybat VI, Hakasya — *Alıç Bars Tirig Beg*. Bu birleşik isimlerin değişen birleşenleri, Bars unsurunun münferit bir isim olmadığını göstermektedir.

Bu anıtların biçiminden ve Altın-Köl II metninden de anlaşılacağı üzere Altın-Köl I ve Altın-Köl II Yazıtları, ikiz kardeşlerin anısına dikilmiştir. Bu fikir, 1994-1995 yılı kışında Bloomington'daki stajım sırasında Larry Clark tarafından aktarılmıştır. O zaman kendisine 1997 tarihinde yayımlanacak olan kitabımın taslağını göstermiştim (Kormuşin 1997: 73-74). İkiz kardeşlerin varlığını kabul ettiğimizde, Altın-Köl II metnindeki münferit hitabın (henüz kendi ailesiyle vedalaşmadan önce) *ikkizim-ä* "ey, benim ikiz kardeşim" şeklindeki hitabının, Altın-Köl I anıtının sahibine yönelik söylendiği açıkça anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Altın-Köl II metninde Maniheist izleri daha belirgin bir biçimde görülmektedir. Bu da yazıtın tarihlendirilmesini önemli ölçüde geciktirmektedir. Dolayısıyla, Altın-Köl I yazıtı da benzerliklerinden dolayı en az yarım yüzyıl daha geç bir döneme, yani 710'daki (Kök)türk-Kırgız savaşından ziyade, Uygurların Maniheizmi kabul ettiği 762 sonrasına tarihlendirilmelidir. Gerçekçi bir yaklaşımla, bu yazıtların IX. yüzyılda oluşturulduğu düşünülmektedir. Ünlü Fransız Türkolog L. Bazin, tarihsel verilere dayanarak Altın-Köl yazıtlarını IX. yüzyılın ortası olarak tarihlendirmiştir. Bu görüş, bize göre gerçeğe daha yakındır.

Paleografik veriler, Köktürk ve Yenisey Yazıtlarının genel olarak birkaç zamansal ve bölgesel devlet grubuna ayrıldığına işaret etmektedir:

1. **Köktürk (Orhun) Yazıtları:** Moğolistan/ 7. yüzyılın sonu 8. yüzyılın 30'lu yılları, yani İkinci Doğu Türk Kağanlığı (682-744) dönemini kapsar.
2. **Ötüken Uygur (Kağanlığı) Yazıtları:** Moğolistan/ 8. yüzyılın ikinci yarısı 9. yüzyılın ilk yarısı, yani Uygur Kağanlığı (745-840) dönemini kapsar.
3. **Yenisey Yazıtları:** Yenisey havzasından gelen yazıtlar ve kuzeybatı Moğolistan'dan küçük bir grup/ 9. yüzyılın ikinci (?) yarısı 10. yüzyılın sonu ve 11. yüzyılın başı, yani Kırgız Kağanlığı Dönemini kapsar.

4. **Doğu Türkistan Uygur Yazıtları:** Antik Uygur prenslikleri ile Turfan ve diğer yerlerden gelen yazıtlar/ 10-11. yüzyıllar.
5. **Orta Asya Yazıtları:** Kırgızistan'daki Talas Nehri vadisinden gelen yazıtlar/ tamamen paleografik temellere dayalı olarak, bazı dil verileriyle desteklenen bu yazıtlar, Yenisey-Kırgız grubunun bir dalı olarak kabul edilmelidir. Bu yazıtların kronolojisi belirsizdir, muhtemelen 10. yüzyıla kadar uzanmaktadır.
6. **Kuzey Altay Kırgız Yazıtları:** Kuzey Altay Dağları'ndan gelen yazıtlar/ geç Yenisey Yazıtlarıyla benzerlik gösteren paleografik işaretler taşımaktadır, muhtemelen 10. yüzyıla aittir.

1975 yılında yaptığımız ilk sınıflandırmada dördüncü ve altıncı gruplar eksikti. Dördüncü grup, tarafımızdan ikinci grubun farklı bir alandaki devamı olarak kabul ediliyordu. Ayrıca Doğu Türkistan Uygur Yazıtları'nın Yenisey Yazıtları'na etki etmediğini düşünmüştüm. Çünkü bu bölgeler siyasi olarak birbirinden ayrılmış durumdaydı. Ancak bunun yanlış bir görüş olduğu anlaşılmaktadır. Altıncı grup, Yenisey Runik Yazıtları'nın daha gelişmiş biçimi olarak görülse de bu gelişimin sonuçlarının Yenisey Yazıtları'nın tarihi bakımından dikkate alınması gerektiği düşünülmektedir. Diğer bir taraftan bu yazıtlarla ilgili güvenilir ve tatmin edici yayın yapılmamıştır. Şimdi, birçok araştırmacının çalışmalarıyla birlikte, en önemlisi, Dağlık (Kuzey) Altay'daki tüm yazıtlarla ilgili ilk kapsamlı çalışmanın yayımlanmasıyla (Tıbıkova, Nevskaya, Erdal 2012) bu durum, dördüncü grup ile birlikte yeni sınıflandırmamızda değerlendirilmiştir (Kormuşin 2013). Kırgız "karışımı" olan 3, 5 ve 6. grupların günümüzdeki, yakın akraba olan kuzey Kırgız ve güney Altay ağızları ile ilişkili tarihî-etnik birliktelikler oluşturması ihtimali söz konusudur. İlk grup olan Köktürk Yazıtları'nın hem içerik verileri hem de paleografik özellikleri bakımından daha net bir biçimde a) Köktürk (Orhun) Yazıtları öncesi ve b) Köktürk (Orhun) Yazıtları şeklinde tarihlendirilmesi mümkündür. 1975-1997 yıllarındaki ilk sınıflandırmamızda da bunlar ayrı gruplar olarak verilmişti. Ancak Türkçe yazıtların dil birliği, elbette ki paleografik farklılıklarından çok daha önemlidir.

Tüm runik anıtlarda kronolojik işaretleyici işlevi gören toplamda 11 runik harf tespit ettik. Runik anıtların tüm gruplarında belirli özelliklerde ya da bunların birleşimlerinde değişen grafemler, ardışık olarak diziler oluşturmaktadır. Bu tür değişimlerin sırasına dayanarak incelenen anıtlarda belirli grafemlerin daha erken veya daha geç varyantları hakkında konuşmak mümkündür. Ancak Yenisey (ve Talas) Yazıtları'nda bu tür kararsız değerlendirmeler, yine de gereken zaman ayrıntısını vermez. Bunun nedeni, en azından birkaç güvenilir, tarihlendirilmiş yazıtın eksikliğidir. Bununla birlikte tüm Kırgız (ve Talas) Yazıtları ile Köktürk ve Uygur yazıtları arasındaki temel ve genel ayırım, tam olarak paleografik verilere dayanarak

belirlenmektedir. (Kormuşin 1975: 38-43; Kormuşin 1997: 24-28). Paleografik kriterlere ilişkin söylenenleri göz önünde bulundurarak, bazı somut kaynakları inceleyelim.

Damaksıl (paletal) b^2 nin grafem varyantları: Tüm Köktürk Anıtları öncesi yazıtlarda (Çyr, Ton, Ong, KÇ) b^2 için runa, yuvarlak başlıkla **H** şeklinde yazılır. Köktürk formunu, bu eğik yazı şeklinden $_$ dikdörtgen şekle dönüşümü olarak değerlendirebiliriz. Tam olarak bu Köktürk dikdörtgen şekli, üst çizgilerin çatı uzantıları biçiminde uzaması nedeniyle $\hat{c}$ kulübe biçimini alarak Uygur runik ve Yenisey yazımına dönüşmektedir. Tüm Yenisey Yazıtları'nda, aşağı doğru sarkan çatı unsurları korunmuş olup farklı anıtlarda bazen daha kısa ω bazen daha uzun $\tilde{u}$ şekillerde görülmektedir. Başka bir değişiklik ise orta kısımdaki çapraz çizginin alt kısmının kısalması veya bazen tek bir dikey çizgiyle değiştirilerek **f** şeklini almasında görülür. Gelişimin $H \rightarrow _ \rightarrow \hat{c}$ yönde değil, $\hat{c} \rightarrow _ \rightarrow H$ yönünde gerçekleştiğini nasıl kanıtlayabiliriz? Yenisey Yazıtları'ndan daha eski olduğu bilinen Ongin Yazıtı'nda birkaç örnekte (6. ve 7. satırdaki *bär-* ve *bäg* kelimelerinde) b^2 nin ilk biçiminin karşılıklı kesişen iki yay **E** şeklinde korunduğu anlaşılmaktadır (Bu, Yenisey Yazıtları'nda "kapalı e" (ϵ) işaretine benzer. Bununla ilgili ayrıntılı bilgi aşağıda verilecektir). Bu durumda dönüşümün kesişen yayların üst kısımlarındaki kuyrukların kaybolmasıyla ve alt kısımların orantılı olarak büyütülmesiyle gerçekleştiği anlaşılmaktadır. b^2 grafeminin daha sonraki değişim sırası aslında yukarıda belirtilmişti. Buna göre değişim $E \rightarrow H \rightarrow _ \rightarrow \hat{c} \rightarrow \tilde{u} \rightarrow \omega \rightarrow f$ şeklinde gerçekleşmiştir.

Damaksıl t^1 için grafem varyantları: Tanımlayıcı değişiklikler zinciri, asimetrik bir şekli temsil eden grafemden başlar ve bu şekil, Ongin ve Küli-Çor yazıtlarında yalnızca birkaç kelime $\mathfrak{N}$ şeklinde korunmuştur. Bu runun normatif yapısı ise Köktürk Anıtları öncesi yazıtlarda simetrik $\mathfrak{X}$ biçim olarak ortaya çıkar. Bu formdan, dikdörtgen Orhun şekli $\mathfrak{Z}$ türetilir. Çatılı prototipler zamanla iki yönde dönüşüm geçirmiştir: a) çatıya giden dikey çizgi azalarak nihayetinde kaybolmuştur $\mathfrak{A}$, $\mathfrak{O}$; b) alttaki halka açılmıştır. Böylece kapalı şekillerin yanı sıra Orhun öncesi yazıtlarda ve ardından Ötüken-Uygur yazıtlarında açık halkalı **e** şekli gelişmiştir. Bu son şekildeki dikey çizginin tamamen kaybolması ve alt kısmın çatıya benzer bir şekilde açılmasıyla birlikte $\hat{w}$ standart Yenisey biçimi gelişmiştir. Yani $\mathfrak{N} \rightarrow \mathfrak{X} \rightarrow \mathfrak{Z} \rightarrow e \rightarrow \hat{w}$

Altın-Köl I ve II anıtlarındaki b^2 : $\hat{c}$ ve t^1 : $\hat{w}$ grafemlerinin şekillerine bakarak bu anıtların IX. yüzyılın ikinci yarısından önceye tarihlendirilemeyeceği kesin olarak belirlenebilir. Aslında daha önce de belirtildiği gibi bu tür kanıtlayıcı nitelikte daha fazla paleografik işaret mevcuttur. Aşağıda bir tanesinden daha bahsedeceğiz. Paleografik işaretler, içerikle ilgili bir belirti, yani *Bars* adının bireysel değil, soy adı olması gerçeği, S. G. Klyastornıy'ı, Altın-Köl I anıtındaki kişinin, Köktürk Yazıtları'na göre 711 yılı olaylarının kahramanı olduğu yönündeki varsayımının hatalı olduğuna ikna etmeliydi. Ancak Yenisey runolojisi konusunda S. G. Klyastornıy bu görüşünü sonuna kadar savundu. Dahası, son yayınlarından birinde bu hipotezini tekrarlamakla

kalmayıp aynı zamanda VIII. yüzyılın ilk yarısına ait olduğunu düşündüğü anıtlar grubunu genişleterek, E 30 ve E 37 yazıtlarını da bu gruba ekledi (2012: 25). Araştırmacının argümanlarını biraz daha ayrıntılı olarak ele alalım.

S. G. Klyaştorıny, bu yazıtlar grubunu bir araya getirmeye yönelik gerekçesine, “Bars Beg’in kardeşi Tibet’e elçi gitti.” varsayımıyla başlıyor:

är ärdäm üçün tüpüt qanqa jalabač bardım kälmedim “Savaşçı er yiğitliği için Tibet hanına elçi olarak gittim ve geri dönmedim.” (E 29) (Kormuşin 2008: 121).

Ayrıca Bars Beg’in başka bir elçisi, tanınmış komutan Çabış Ton Tarkan’ı, Kara Han’a destek için gönderdiğini belirtiyor (E 30):

ärdämin üçün ilindä qara qanqa barıpan jalabač barıpan kälmediniz bağım-ä “Kahramanlığı için kendi ülkesinden Kara Han’a elçi olarak giderek Siz geri dönmediniz, beyim.” (E 304-5) (Kormuşin 2008: 122-123), (metin eklemesi tarafımızca yapılmıştır – İ.K.) (Klyaştorıny, 2012: 25).

Kesin konuşmak gerekirse E 29 ve E 28 yazıtları ile E 30 arasında herhangi bir metinsel bağlantı yoktur. Bu nedenle bunların eş zamanlı ve birbiriyle ilişkili olduğu varsayımı zorlama bir yorumdur.

Daha sonraki süreçte S. G. Klyaştorıny, Kırgızların Kara Han olarak adlandırdıkları kişi hakkında bir varsayımda bulunuyor. Bunu Tes Nehri vadisinden bir taş heykelin arkasına kazınmış olan başka bir yazıt (E 37) doğrulamaktadır. Yazıtta, “anıt sahibinin ağzından, kendisinin Türgiş ve İçrek yani Kara Han’ın danışmanı olduğu bildirilmektedir (Klyaştorıny 2012: 25). S. G. Klyaştorıny, bu anıtın metnini S. E. Malov’un okumasından önemli ölçüde farklılık gösteren benim okumama dayandırdığı için bu anıtın metninin benim anlayışıma göre neyi temsil ettiğine dair bilgileri genişletmem gerekiyor. E 37 metninde, 5-6 kelimeden oluşan üç kısa satırda beş kez yazarın kendisini tanımlamasını ifade eden *bän* “ben... (şu ya da bu, ismi, ünvanı, milleti vb.)” kişi zamiri geçmektedir. Her bir yüklemden sonra iki paralel çizgi koyarak tam metni vereceğim:

(1) bän qara qan içrägi bän || (ä)zg... (2) ... bän || j(a)b(a)qu t...da bän || ... (3) türgüş bän || çarşı bän || bič j’ “(1) Ben, Kara Han’ın danışmanıyım. Ben Ezg... (2) ... Ben Yabaku (boyundanım)... (3) Ben Türgüş’im. Ben tarih yazarıyım. Maymun yılı” (Kormuşin 2008: 128).

E 37 metninde, karşımızda eylem ya da özellik içermeyen kişilerin bir listesi var. Bu nedenle Türgüş (4. kişi) ile İçrek (1. kişi) arasında bir bağlantı kurmak gerekçesiz görünüyor. Çünkü aralarında başka iki kişi daha geçmektedir. (Ne yazık ki, 2. kişi tanımından yalnızca ilk iki harf okunabiliyor.) Metnin sonunda, beş kişinin sıralanmasından sonra hayvan yılına işaret eden okunaksız bir kelime var. Bu da tüm bunların bir yas töreninin saygın katılımcılarının kaydı gibi görünmesine neden

oluyor. Dolayısıyla böyle bir kayıt, S. G. Klyashtorniy tarafından önerilen yorumla bağdaştırılamaz.

Ayrıca S. G. Klyashtorniy'in "Yenisey Yazıtları'nda 'on ok halkının kağanları' resmî ünvanını taşıyan Kara-Türgeş hanları, Kara-Hanlar olarak adlandırılmaktadır." görüşü üzerinde durmak gerekir. (Bu nedenle, E 37 yazıtının ve ona bağlı E 30 ve E 29 yazıtlarının tarihinin, Türgeş devletinin varlığının sona erdiği 766 yılına kadar uzandığı sonucuna varılmaktadır.) (Klyashtorniy 2012: 25). Burada, G. Clauson'un en az onun kadar yetkin görüşüne atıfta bulunmak isterim: "Kara Han (Yen.) 30, 4; 37, 1, muhtemelen Karahanlılar hanedanının kurucusunun adıdır." (1972: 630). Clauson, genel olarak hanedan hakkında değil hanedanın kurucusundan bahsederken, zamanı S. G. Klyashtorniy'da olduğu gibi VIII. yüzyıla değil IX. yüzyılın ortalarıyla sınırlamıştır.

Türk runik yazıtlarının paleografik analizini daha da geliştirme arayışına devam edip Altın-Köl Yenisey anıtları da dâhil olmak üzere bir dizi anıt üzerinde yürütülen çalışmalardan elde edilen pratik deneyimlerin bir özetini çıkarırken kısa süre önce "grafemlerin yapısal değişimlerinin göreceli sırasını dikkate alma" ilkesini oluşturmayı başardım. Türk runik yazısının tarihinin belirlenmesinde veri olarak işlev gören runların şekillerindeki somut dönüşümler, yukarıda ardışık olarak değişen grafik dizileri şeklinde gösterilmiştir. Bu tür sıralamaların oluşturulmasına yönelik genel kural şu temel önermeyle (No: 1) tanımlanır: Bazı runik grafemlerin çizim yapısındaki değişimlerin belirli bir mantığı vardır. Çünkü bu değişimlerin bir kısmı, onları engelleyen değişiklikler gerçekleşmeden önce meydana gelemez (Kormuşin 2013: 3). Örneğin erken dönem Köktürk Yazıtları öncesi damaksıl b² H grafeminin standart Yenisey yazıtlarındaki "çatı uzantılarına" sahip ê harfine dönüşmesi, Köktürk yazıtları dönemi dikdörtgen şekilli _ formu olmadan düşünülemez. Aynı şekilde b² grafemindeki çapraz şeklin kaybolmasıyla dikey bir çubuğa sahip olan f runik işaretinin nasıl oluştuğunu, bir zamanlar çapraz olan biçimin kısalarak ω şeklini aldığını bilmeden anlayamayız.

"Grafemlerin yapısal değişimlerinin bağıntılı sıralamasını dikkate alma" genel ilkesi alfabedeki işaretlerin (grafem) şeklindeki değişikliklerden başka ikinci bir olguyu daha içerir. Buna göre "geleneksel alfabenin bileşimindeki bir grafemin herhangi bir yazıtta tamamen yeni bir işlevde ortaya çıkması, bu birincil işlevdeki eski grafemin yeni grafemden kolayca ayırt edilebilecek ölçüde değiştiğini" gösterir.

Tam da bu bağlamda özellikle Altın-Köl I (E 28) ve Köjeelig-Hovu, Tuva (E 45) vb. gibi Yenisey Yazıtları'nın bir kısmında, zamanla yarı kapalı é için E işaretinin ortaya çıkmasını açıklayabiliriz. Elbette erken dönem E : b² ile aynı olan bu işaret, önceki E : b² işlevinin tamamen unutulmasından önce runik alfabeye giremezdi. Gerçekten de-E 28, E 45 yazıtlarında geçen "damaksıl be" (b²) sesi, artık E işaretini hatırlatmayan ê grafemiyle ifade edilmektedir.

Aynı Yenisey Yazıtları'nda, öncelikle A. S. Amanjolov tarafından 1981'de E 45 metninde (Amanjolov 1981: 24-25, 36-38) ve çok daha sonra tarafımızca E 28 metninde (Kormuşin 1997: 76) keşfedilen ve Yenisey Yazıtları için nadir bir işaret olan (ve çoğu zaman yanlış okunan) F işareti, Doğu Türkistan runik yazıtlarının karakteristik özelliği olan *op/up* hecesiyle ilişkilidir. Bu işaretin fonetik çözümlemesini 10. yüzyıla ait olduğu düşünülen ve runik alfabeyi öğretme alıştırma içerikli bir sayfa belge sağlamaktadır. F *op/up* işareti, "İrk Bitig" el yazmasında birçok kez kullanılmıştır.

Bununla birlikte Yenisey ve Doğu Türkistan yazıtlarındaki bu benzerliğin en dikkat çekici yanı, işaretinin tam olarak bu şekliyle 38 karakterli Orhun alfabesine girmesidir. Ancak burada farklı bir okuma ile ince sıralı yuvarlak hece *ök/ük* olarak yer almaktadır. Bize göre Yenisey ve Doğu Türkistan Yazıtları'nda bu grafemin, kolların zamanla yuvarlanması sonucunda, kapalı bir "gözlük" f (ya da Rus alfabesindeki /v/ sesini karşılayan 'B' harfi) biçimini aldığını göstermiştir (Kormuşin 1975: 39). E 28 anıtı, tıpkı E 45 gibi f : *ök/ük* grafeminin karakteristik yeniden yapılanmasına sahiptir ve bu da iki açık kolu olan F nin farklı bir ses kompleksi olan *op/up*'u belirtmek için geçiş yapmasına olanak sağlamıştır. Bu grafemlerin temsil ettiği hecelerin sıralamasındaki farklılık nedeniyle herhangi bir ses geçişinden bahsedilmediği açıktır. Ayrıca alfabe içinde ön sıradan bir hecenin, değişmiş bir biçimde dahi olsa korunması, bu grafemlerin muhtemelen farklı kaynaklardan türediğine işaret etmektedir. Öte yandan, bu farklılık, f : *ök/ük* ve fi : *op/up* runlarına sahip olan E 28 gibi yazıtların, F grafeminin ilkel öndamak ve yuvarlak *ök/ük* hece biçiminde geçtiği Orhon Yazıtları Dönemi'nde oluşturulmuş olamayacağını kati hususiyetle göstermektedir.

KAYNAKÇA

- AMANJOLOV, A. S. (1981). *Tyurkskaya Runičeskaya Grafika II*. Alma-Ata.
- BATMANOV, İ. A. (1963). "O Datirovke Yeniseyskih Pamyatnikov Drevnetyurkskoy Pis'nennosti". *Učyonıye Zapiski Tuvinskogo Nİİ YALİ*, 9.
- CLAUSON, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- KLYAŞTORNIY, S. G. (1976). "Stelı Zolotogo Ozero". *Turcologica*.
- KLYAŞTORNIY, S. G. (2012). "Yeniseyskiye Runičeskiye Pamyatniki O Kırgızah İ "Velikiy Pohod" Manasa". *Rossiyskaya Tyurkologiya*, 2 (7), 25-29s.
- KORMUŞIN, İ. V. (1975). "K Osnovnım Ponyatiyam Tyurkskoy Runičeskoy Paleografiyi". *Sovetskaya Tyurkologiya*, 2, 25-47s.
- KORMUŞIN, İ. V. (1997). *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafiyyi (Teksti İ İssledovaniya)*. Moskva.
- KORMUŞIN, İ. V. (2008). *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafiyyi (Grammatika, Tekstologiya)*. Moskva.
- KIZLASOV, L. R. (1960). "Novaya Datirovka Pamyatnikov Yeniseyskoy Pis'mennosti". *Sovetskaya Arheologiya*, 3, 93-120s.
- KIZLASOV, L. R. (1965). "O Datirovke Pamyatnikov Yeniseyskoy Pis'mennosti". *Sovetskaya Arheologiya*, 3, 38-49s.
- MALOV, S. E. (1952). *Yeniseyskaya Pis'mennost' Tyurkov (Teksti İ Pervodı)*. Moskva.
- MALOV, S. E. (1959). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti Mongoliyi İ Kirgiziye*. Moskva.

- MELİORANSKY, P. M. (1903). "Nebol'shaya Orhuns kaya Nadpis' Na Serebryannoy Krinke Rumatsevs kogo Muzeya.". ZVO RAO, XV, 1, 034-036.
- TIBIKOVA, L. N., NEVSKAYA, İ. A., ERDAL, M. (2012). *Katalog Drevnetyurkskih Runičeskih Pamyatnikov Gornogo Altaya*. Gorno-Altaysk.

SORUMLU YAZAR
CORRESPONDİNG AUTHOR

DR. ÖÇRETİM ÜYESİ JANARBYEK
ASİMKHAN
janarbyekasimkhan@nevsehir.edu.tr

ETİK KURUL İZİNİ
ETHICS COMMITTEE APPROVAL

ÇALIŞMADA HERHANGİ BİR ETİK KURUL
İZNİNE GEREK YOKTUR.
THERE IS NO NEED FOR ANY ETHICAL
COMMITTEE APPROVAL FOR THE STUDY.

DESTEKLEYEN KURUM/KURULUŞLAR
SUPPORTİNG-SPONSOR İNSTITÜTİONS OR
ORGANİZATİONS

HERHANGİ BİR KURUM/KURULUŞTAN DESTEK
ALINMAMIŞTIR.
NO SUPPORT WAS RECEIVED FROM ANY
İNSTITUTION/ORGANİZATİON.

KATKI ORANI
AUTHOR CONTRİBÜTİON PERCENTAGE

TEK YAZAR % 100
SOLE AUTHOR

ÇIKAR ÇATIŞMASI
CONFLİCT OF İNTEREST

HERHANGİ BİR ÇIKAR ÇATIŞMASI
BULUNMAMAKTADIR.
THERE IS NO CONFLİCT OF İNTEREST.

DEĞERLENDİRME
ASSESSMENT

İki DİŞ HAKEM / ÇİFT TARAFLI KÖRLEME
TWO EXTERNAL REFEREES / DOUBLE BLİND

BENZERLİK TARAMASI
SİMİLARİTY SCREENİNG

DERGİPARK, İNTİHAL.NET ÜZERİNDEN
YAPILMIŞTIR.
THE SCREENİNG WAS DONE THROUGH
DERGİPARK, İNTİHAL.NET.

TELİF HAKKI VE LİSANS
COPYRİGHT AND LİCENSE

YAZARLAR DERGİDE YAYINLANAN
ÇALIŞMALARININ TELİF HAKKINA
SAHİPTİRLER VE ÇALIŞMALARI CC BY-NC 4.0
LİSANSI ALTINDA YAYIMLANMAKTADIR.
THE AUTHORS OWN THE COPYRİGHT OF THEİR
WORK PUBLISHED İN THE JOURNAL AND THEİR
WORK İS PUBLISHED UNDER THE CC BY-NC 4.0
LİCENSE.

YAPAY ZEKÂ KULLANIMI
USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

ÇALIŞMADA YAPAY ZEKÂ
KULLANILMAMIŞTIR.
*ARTİFİCİAL İNTELLİGENCE WAS NOT USED İN
THE STUDY.*